

Szegedi Tudományegyetem
Bölcsészettudományi Kar
Történettudományi Doktori Iskola
Medievisztika Program

Doktori (PhD) disszertáció tézisei

Türk Attila Antal

A MAGYAR ŐSTÖRTÉNET ÉS A SZALTOVÓI RÉGÉSZETI KULTÚRKÖR

Szeged, 2011

Kutatási helyzetjelentés, mint bevezetés

A magyar őstörténet hazai régészeti kutatása az elmúlt, mintegy húsz évben jelentős változáson ment és meggyeresztül, ugyanakkor újfajta kritikus szemlélet kialakulásáról is beszélhetünk. Egyrészt a korábbinál is csak esetlegesebben váltak itthon is (köz)ismertté a Kárpát-medence 10. századi hagyatékával kapcsolatba hozható kelet-európai leletek, másrészt az 1970-80-as évekhez hasonló kutatási intenzitás már nyomokban sem mutatkozott a kutatási együttműködésekben, illetve a témában itthon született dolgozatok mennyiségében és minőségében. Válságról azonban az „átütő” keleti leletanyag előkerülésének (további) elmaradása miatt nem beszélhetünk, sokkal inkább a korábbi kutatás módszertani szempontú kritikája kérdőjelez meg hosszú időn át alapvetőnek tartott tételeket. Ennek lényege, hogy a régészeti leleteken alapuló etnikus őstörténetírás („ethnoarchaeologia”) létjogosultsága — a „tárgy=etnikum” szemlélet mechanikus alkalmazásának nyilvánvaló tarthatatlansága miatt — nálunk is alapjaiban kérdőjeleződött meg.

A magyar régészeti kutatás számára természetesen alapvető feladat maradt a 10. századi hagyaték genezisének kutatása. Ennek földrajzi perspektívái örvendetes módon kiszélesedtek a korábbi egysíkú keletpreferens szemléletmóddal szemben.

Ami viszont nem történt meg, az éppen az „új” keleti leletek adatainak összegyűjtése és kiértékelése, ami messze elmaradt azoktól a lehetőségektől, melyet a közelmúlt oroszországi, ukrainai és moldáviai (leletmentő) feltárásainak hatalmas mennyiségű új leletanyaga, és a helyi publikációk számának ugrásszerű megnövekedése kínált.

Hangsúlyozni kell ugyanakkor, hogy az új leletek feldolgozása mellett nem kevésbé fontos a már korábban ismert „keleti” régészeti leletek értékelésében bekövetkezett változások nyomkövetése sem, ez a folyamat ugyanis a 7–10. század vonatkozásában különösen erőteljesnek mondható. Mindezek elmaradása következtében történhet meg, hogy Magyarországon megjelennek mind a mai napig olyan történeti-régészeti dolgozatok is — miközben hivatkoznak orosz és ukrán régészeti szakirodalmakra —, melyek következtetései ott már az 1980-as évek végén is gyakran elavultnak számítottak.

A Kárpát-medencei 10. századi régészeti hagyatékának genezisének kutatásában, véleményem szerint egy ilyen akut problémával állunk szemben a szaltovói kultúrkör, illetve annak magyar vonatkozásaival kapcsolatban, mely jelen dolgozatom témája. Ne feledjük: a szaltovói-ősmagyar kapcsolatok vonatkozásban nem kisebb jelentőségű kérdést véltünk eldöntöttnek, mint pl. az írott forrásokból ismert szállásterület, Levédia lokalizálását! Annak a területnek a meghatározását, ahol a magyarok megismerték a letelepült életmód és a fejlett mezőgazdaság, valamint település- és házkultúra később általuk is használt alapjait, és az ezzel kapcsolatos ótörök jövevényszavakat átvették. Az ilyen roppant nagy horderejű történeti megállapítások alátámasztására felsorakoztatott releváns régészeti érvanyag csekélységére ugyan már többen is felhívták a figyelmet, mindennek azonban csak csekély hatása érezhető a hazai történeti interpretációkon. A (vélt) szaltovói kapcsolatok háttérében az a leegyszerűsített elképzelés áll, mely szerint ha a DAI alapján a magyarok a kazárokkal együtt, — vagy éppen azok birodalmának területén — éltek, akkor ebből kifolyólag a szaltovói kultúrában kell keresni a magyarok elődeinek 8–9. századi hagyatékát. A szaltovói kultúra ugyanis megfelel a Kazár Kaganátus térbeli és időbeli kiterjedésének egyaránt. Az alapvető probléma azonban ott jelentkezik, hogy ez utóbbi állítást tételes régészeti elemzéssel eddig még senki nem bizonyította be. Aki viszont túllépett a régészeti leletanyag végletekig historikus interpretációján és valóban elemezte is azt — összehasonlítva pl. a szaltovói kultúra variánsait — az gyökeresen más eredményre jutott.

A hazai kutatás említett helyzete nem okoz meglepetést, ha kritikus szemmel végigtekintünk az itthon e témában született dolgozatok irodalomjegyzékén, ott ugyanis elsősorban interpretációs jellegű, összefoglaló dolgozatokra találunk hivatkozásokat (azt is igen gyakran hibákkal). A jellegzetes (és főként újabban feltárt) tényleges szaltovói leletek,

valamint a S. A. Pletnëva által képviselt szemlélettől eltérő vélemények ismertetésével csak elvétve találkozunk.

Ezért úgy vélem, hogy érdemes áttekinteni ismereteinket a szaltovói–ősmagyar kapcsolatok kérdéskörben, visszanyúlva egészen az alapokhoz. Munkám első felében a kutatástörténettel kapcsolatban a szaltovói hagyaték interpretációjában bekövetkezett változásokkal, illetve a régészeti érvelésekkel foglalkozom, majd áttekintem a szaltovói kultúrkör variánsait, azok leletanyagát, különös tekintettel és részletességgel az ún. klasszikus szaltovói temetők hagyatékát. Ezt követően a Kárpát-medence magyar honfoglalás kori hagyatékban szaltovóinak meghatározott tárgytipusokat és véleményeket tekintem át. Az ún. „vegyes érvelésnek” a látszatát is kerülendő, jelen munkámban nem foglalkozom a szaltovói–ősmagyar kapcsolatok igazolására felhozott nem–régészeti jellegű érvekkel. Mivel a ténylegesen elemezhető 10. századi Kárpát-medencei leletanyagot, — vagyis a kronológia alapját — egyelőre a sírleletek adják, ezért mindkét régióban elsősorban ezeket lehet és kell összevetnünk. Végezetül a történeti forrásokat és interpretációikat foglalom össze a magyarok elődeinek 8–9. századi feltételezett szállásterületeivel kapcsolatban.

A kutatás kezdetei és a kultúra összetett nevének írásmódja

A nálunk hosszú időn keresztül „szaltovó-majakinak” nevezett kultúra két névadó lelőhelye közül a Voronez közeli Divnogorje falu melletti Maackoje gorodišče (Ru, Voronezskaja oblast, Liskinskij rajon) kutatása 1890-ben kezdődött. A Tihaja Sosna folyó doni torkolatánál lévő, a környezetéből határozottan kiemelkedő, mintegy 50 m magas természetes mészkőplaton feltárt, közel 1 ha kiterjedésű kő(!)vár, illetve kamrasíros temető első kutatója N. E. Makarenko volt. A másik névadó lelőhelyen, a Harkovtól északkeletre lévő Verhnij Saltiv (Ua, Harkivs'ka oblast, Vovčans'kij mjis'krada) melletti kamrasíros temető ásatását 1900-ban kezdte meg V. A. Babenko helyi tanító, amatőr régész. Jóllehet 1906-ban Makarenko használta először együtt a két lelőhely nevét az említett zónában feltárt jellegzetes kamrasíros hagyaték megnevezésére, a Saltovo-maackaja régészeti kultúra komplex — immár a telepeket is magába foglaló — terminusa csak jóval később, 1927-ben került be a tudományos köztudatba. Ez Ű V. Got'jétől ered, aki gyakran még Doneckaja-kultúrának is nevezte ezt a leletkört, utalva területi elterjedésére.

A két névadó lelőhely kapcsán szót kell ejteni a kultúra magyar szakirodalomban használatos alakjairól, elsősorban a szaltovó-majaki terminusról, mely helyesírási pontatlan és egyben tartalmilag is félrevezető (lehet). A kultúra névadó lelőhelye, a Maackoe gorodišče ugyanis nem egy, a közelben fekvő Maaki nevű településről kapta a nevét, ami azért fontos, mert ilyen helynév több is ismert Oroszországban és Ukrajnában egyaránt. A lelőhely közelében egy Divnogor'je nevű falu található, míg magának a lelőhelynek az elnevezése feltehetően népetimológias eredetű.

A „szaltovó-majaki” alakkal azonban nemcsak helyesírási probléma van, az ugyanis alapvető félreértésre is okod ad. Ma csak Ukrajnában négy Maaki nevű település ismert, közöttük az egyik éppen a Severskij Donec mentén. Ennek határában ugyanakkor egy szaltovói kultúras lelőhely is található, ráadásul egy gorodišče (Ua, Donec'ka oblast, Slov'jans'kij mjis'krada). Ezt a V. K. Miheev harkovi régész által feltárt lelőhelyet az orosz szakirodalomban ugyan többnyire Carino gorodišče-nek nevezik — a keveredést kerülendő —, de az itt feltárt hamvasztásos temető egyöntetűen Maaki-3 néven ismert. Ezért véleményem szerint a magyar szaltovo-majaki alak félreértésre ad okot, mert arra enged következtetni, hogy a névadó lelőhely nem a Maackoe gorodišče, hanem a Maaki mellett feltárt komplexum. Összefoglalva: a szaltovói kultúra nevének összetett alakja esetében a magyarban is célszerű megtartanunk az eredeti orosz terminust: Saltovo-Maackaja-kultúra. Ezt napjaink angol és német nyelvű régészeti szakirodalmában (the Saltovo-Mayatskaya culture, die Saltowo-Majazkaja Kultur) egyaránt megfigyelhetjük.

Rövid kutatástörténet a történeti interpretáció tükrében

A két névadó lelőhelyen megindult 19. század végi temetőfeltárások eredményeit először 1902-ben, a XII. Orosz Régészeti Kongresszuson mutatták be, ahol mintegy 65 kamrasír közel 1600 leletét állították ki Harkovban. A leletek történeti értelmezéséről azonnal megindult a vita, és egymástól eltérő interpretációk születtek. Jóllehet már a kezdetekkor nyilvánvaló volt azoknak a jellegzetes formájú, a helyi előzményektől gyökeresen eltérő szaltovói kamrasíroknak és leletanyaguknak közvetlen rokonsága a Kaukázus északi előterének alán-asz kultúrkörének temetőivel, a kutatók egy része mégis a kazárokhoz kötötte a szaltovói kultúra eredetét. Mások, többek között — a magyar őstörténet kutatásban jól ismert — A. A. Spicin az említett észak-kaukázusi párhuzamok alapján alán eredetűnek vélte a szaltovói emlékeket. Később Ū. V. Got'e tételezen cáfolta D. Ő. Samokvasov és D. I. Bagalej kazár nézetét, egyrészt a régészeti leletek kapcsolatai alapján, melyek a P. S. Uvarova műve óta nyilvánvalóak voltak. Másrészt történeti érvek alapján is, nevezetesen, hogy a kultúrának nevet adó lelőhelyek olyan területen kerültek elő, mely az írott források alapján közismerten igen távol fekszenek a feltételezhető kazár települési centrumtól.

A későbbiekben további etnikai azonosítások lehetősége is felmerült, bár azok jelentősége és érvrendszere jóval szerényebb volt, és főként csak a Verhnij Saltov-i temető hagyatékának interpretációjára szorítkoztak. Az 1930-as években Fettich Nándor részéről előbb a magyar, majd 1943-ban G. Vernadsky részéről a viking-varég eredet koncepciója látott napvilágot. Ezek közé sorolható még S. A. Semènov-Zuser 1947-ben publikált véleménye a szláv eredet lehetőségéről, míg később, 1970-ben D. T. Berezovec ismét a „nem szláv nyelvű ruszokkal” hozta kapcsolatba a Verhnij Saltov-i leletek körét.

A leletanyag feltárása is lendületesen folyt, 1902–1915 között 343 kamra, 3 akna és 7 lótemetkezés került elő a Verhnij Saltov-i temetőben, de a Maackoe gorodišče kutatása is folytatódott. Verhnij Saltov-ból származó gazdag leletanyagból számos tárgy került több távoli múzeumba Moszkvától Helsinkig. Az 1917-es forradalom után hosszú ideig csak esetlegesen folyt a kutatás. Az ásásokat a harkovi, voronyezsi és rosztovi területek múzeumainak helyi munkatársai végezték, egységes kutatási koncepció azonban ekkor még nem volt. Az 1920-as évek végén a Severskij Donec középső folyásánál kisebb feltárásokat végeztek az izjumi és luganszki múzeumok munkatársai, és folytatódott szaltovói temető ásatása is a harkovi múzeum vezetésével.

Az 1932–1958 közötti időszakban elsősorban délen, a füves sztyepp vidékén, a Don középső, illetve alsó folyása, valamint a Volga és Don közötti területek kazár kori településeinek ásatása folyt, de a névadó lelőhelyek kutatása sem szűnt meg. Az előbbi terület leletanyagában bizonyos hasonlóságok mutatkoztak egyes északi, szaltovói kerámiatípusokkal. Ennek eredményeként lassan megindult a kultúra fogalmának földrajzi kiterjesztése. M. I. Artamonov 1940-ben még csak a Don és Donyec vidéki erdős sztyepp lelőhelyeit sorolta a szaltovo-majackaja kultúrába, koncepciójában egy másik csoportot alkottak „az Alsó-Don-vidék kazár kori települései.” Szerinte ez utóbbi csoport valamivel később alakult ki, mint az első, és a két csoport földrajzilag és etnikailag is határozottan elkülönül. M. I. Artamonov szerint a szaltovói kultúra lakosságának alapját a szarmata-alán korszak őslakossága alkotta, akik a török nyelvű népek Don-vidéki megtelepedése után nyelvileg eltörökösödtek. Fontos ugyanakkor felhívni a figyelmet arra, hogy Artamonov a régészeti leletanyag történeti értékelésénél gyakran jóval óvatosabban fogalmazott, mint ahogy ez a munkáira történő hivatkozások alapján gyakran tűnik.

Az 1950-es évek elején N. Ő. Merpert szintén etnikai különbségekkel magyarázta a kultúra erdős és füves sztyeppi csoportja közötti különbségeket. Az egyik csoportba sorolta Maackoe, Podgorovka, Karnauhovo és Suvorovskoe lelőhelyeket, a másikba Verhnij Saltovot, Zlivki-it és Novopokrovsk-t. N. Ő. Merpert felfogását követte később B. A. Šramko és D. T.

Berezovec is. Merpert 1951-ben még amellet érvelt, hogy a szaltovói alánok a helyi szarmata törzsektől származnak, de 1957-ben megváltoztatta álláspontját és a szaltovói kultúra megjelenését az észak-kaukázusi alán törzsek Don-vidéken történő feltűnésével magyarázta. A kultúra erdős sztyeppi variánsát az alánok, míg sztyeppit a bolgárok hagyatékaként határozta meg. Ő volt az, aki a Verhnij Saltov-i temető elemzésével tételesen cáfolta annak létrehozóinak magyar eredetét.

Az 1950-es évek végére 57-re emelkedett a kultúra ismert lelőhelyeinek száma. Az 1955–1965 között azonban a Don mentén, valamint az Azovi-tenger előterében végeztek kiterjedt leletmentő ásatásoknak köszönhetően ez a szám 271-re emelkedett. Az 1950-es évek végén I. I. Ljapuskin más értelmezésben, főként földrajzi-régészeti alapon különített el két csoportot. Fontos hangsúlyozni: ő már ekkor felhívta a figyelmet arra, hogy a szaltovói kultúra — az akkora már földrajzilag kiterjesztett értelmében — nem tekinthető egységesnek. Egyik csoportjának a szaltovóit határozta meg, amelynek az ismertető jegyei a kamrasíros temetkezések, a dolichokran koponyák és a félig földbemélyített lakóházak. A másik a Zlivki-típus, melyre az aknasíros temetkezések, a brachyokran koponyák (enyhén mongolid jegyekkel), a jurta alakú lakóházak, valamint a belsőfüles cserépüstök a jellemzőek. Véleménye szerint a szaltovi és a Zlivki-i csoport együttesen alkotta a saltovo-maackaâ kultúrát. Ugyanakkor a N. Á. Merpert munkájával közel egyszerre megjelent tanulmányában az észak-kaukázusi alánok szerepét ő is meghatározónak vélte.

A szaltovói kultúra kutatásában az 1960-as években, — főként annak második felében — M. I. Artamonov egyik legkiemelkedőbb tanítványának, S. A. Pletnëva szerepe vált egyre meghatározóbbá. Ő visszatért a korábbi, elsősorban etnikai alapú interpretációs vitához. A kultúra eredete kapcsán — elismerve a Kaganátus etnikai sokszínűségét — egyértelműen a nomád kazárok vezető szerepe mellett foglalt állást. 1967-ben publikált, máig ható monográfiájában a Kazár Kaganátus „állami kultúrájaként” definiálta a szaltovói hagyatékot, ekkor öt (valójában hét) területi variánssal. Munkájában elsősorban a nomádok letelepedési folyamatát mutatta be, gyakran inkább a néprajzi párhuzamokkal operálva. S. A. Pletnëva a régészeti leletanyagban egyértelműen mutatkozó hasonlóságok, illetve kapcsolatok alapján, valamint az írott források adatait is bevonva úgy vélte, hogy a kamrasíros temetőket létrehozó népesség a Kaukázus északi előteréből a kazár-arab háborúk miatt északra települt alán lakossághoz köthető. Ezek átköltözése 737. évi arab hadjáratot követően került sor, így a szaltovói kultúra kezdetét a 8. század 50–60-as éveire tette. Szerinte az erdős sztyeppen alánok, kisebb számban bolgárok és egy harmadik népesség, feltehetően a terület korábbi őslakosai (a nyugat felől bevándorló szlávokkal keveredve) éltek.

A kutatásban és S. A. Pletnëva munkásságában 1981 jelentette a következő fontosabb állomást, amikor az Arheologija SSSR középkori kötetében az eltelt 15 év új leleteit és eredményeit foglalta össze és értékelte, melyben már szerepet játszottak az 1975–1982 között folyt szovjet-bolgár-magyar expedíció első eredményei is. Ekkor a volgai bolgár területeket és a Balkán-Dunai kultúrát már nem sorolta a szaltovói kultúrába, eltűnt az észak kaukázusi alán kultúra szaltovói variánsként való értelmezése is, felbukkant viszont helyette az „alsó-volgai variáns”. Mindehhez tételes régészeti elemzést azonban nem találunk, sőt néha magát a konkrét leletanyagot sem (pl. alsó-volgai variáns esetében). E koncepcionális változások hátterében feltehetően szerepet játszott, hogy az említett időszakban lényegesen új típusú leletek kerültek elő: északon, illetve a Kuban’ mentén újabb hamvasztásos sírokat és birituális temetőket tártak fel jellegzetes szaltovói leletanyaggal. Délen a Don alsó folyása és a Sal, valamint a Manyč folyók mentén egyre több négyzetes (és kör) alakú árkokkal körülvett kurgánok alatti (néha korábbi kurgánok betöltésébe beásott), többnyire padmalyos és padkás-padmalyos sír látott napvilágot. Értékelésük során azonban új vonásaik ellenére ezek már — koruk és földrajzi elterjedésüknél fogva — szinte automatikusan váltak „szaltovói” leletekké. Még a gyakran gyökeresen eltérő régészeti és antropológiai kép is magyarázhatónak tűnt a

földrajzi variánsok mögött meghúzódó etnikai eltéréseinek képletével. Így az a kérdés, hogy régészetileg beszélhetünk-e egyetlen nagy koherens régészeti kultúráról, a historikus interpretáció miatt már fölöslegessé is vált.

Ez utóbbira hívta fel a figyelmet G. E. Afanas'ev, aki az erdős sztyeppen feltárt „alán variáns” hagyatékának mintaszerű régészeti elemzését tette közzé 1987-ben. Munkájának eredményeként arra a következtetésre jutott, hogy Saltovo-Maacka-kultúrának valójában csak a két névadó lelőhely, illetve annak körének jellegzetességeit tekinthetjük. Vagyis csak az erdős sztyeppi variáns tekinthető szaltovói kultúrának, és ezzel visszatért a korábbi szűkebb értelemben vett definícióhoz. Az általa fontosnak vélt meghatározó jegyek és jelenségek: a kamrasíros temetkezések és a hamvasztásos sírok, a Űtanovo-típusú vasolvasztó kemencék, illetve a szaltovói jellegű gorodiščék sűrű elhelyezkedése. Mindezek elterjedése nagyjából az erdős sztyepp egykori déli határával esik egybe. Az újabb leletanyag alapján azonban az is világossá vált, hogy az erdős sztyepp és a sztyepp variánsainak korábban mereven vett megkülönböztető jegyei mégsem egyöntetűek és kizárólagosak. Kisebb arányban, de előfordulnak egymás területén, így például földvárak, jurta alakú házak és belsőfüles cserépüstök vannak az erdős sztyeppen is, miként a gödörösíros temetők sem hiányoznak (pl. Netajlovka, Volokonovka). G. E. Afanas'ev véleménye szerint a régészeti hagyatékban megfigyelhető eltérések nem értelmezhetőek pusztán történeti/etnikai alapon, hanem azok kialakulásában az ökológiai-gazdasági feltételek is nagy szerepet játszottak. Az öt legjelentősebb erdős sztyeppi temető feldolgozása nyomán arra jutott, hogy a temetkezési szokásokban megfigyelhető jellegzetességek alapján három — földrajzilag is jól elkülönülő — csoport körvonalazható. Keleten a Tihâ Sosna és a Don mentén a Maackoe gorodišče körüli csoport, nyugatabbra a Verhnij Saltov-Űtanovka, illetve a Dmitrovka-NižnalŰbânka csoport.

Korábbi véleményét mintegy 15 évvel később az újabb ásatások eredményei alapján is igazoltnak, sőt megerősítettnek vélte. Meghatározása szerint a Saltovo-Maacka-kultúra az észak-kaukázusi alán-asz kultúrának (2–13. század) egy attól időben és térben elkülönült variánsa-időszaka, mely a 8. század közepétől a 10. század végéig létezett a Severskij Donec mentén.

A kamrasíros temetkezési szokás elemzése és az antropológiai anyag vizsgálatapcsán ma már világos, hogy szaltovói kultúrát létrehozó alán csoportok az Északi-Előkaukázus nyugati régióiból költöztek el, főként a Kislovodsk-medence térségéből. Vannak adatok arra vonatkozóan, hogy a szaltovói népesség egy része a 10. században a kazár uralom bukását követően „visszatért” a Kaukázus északi előterébe, a helyben maradtak egyes antropológiai vonásai pedig még a 13. században is kimutathatónak látszanak az erdős sztyeppén.

Érezhetően az 1980–90-es években felmerült alapvető kritikákra igyekezett válaszolni S. A. Pletnëva, amikor 1999-es monográfiájában már összeállította a szaltovói kultúra fogalmának elsősorban régészeti kritériumait. Ez a 19 jegy viszont többségében általánosságokat tartalmaz (pl. félig földbemélyített házak kemencével, kővárak, halotthamvasztás, brachykran koponyatípus), de ezen túlmenően még azokat sem sikerült kimutatnia valamennyi regionális variánsban. Ennek ellenére olyan későbbi megfogalmazásai, mint pl. „a kazár kultúra szaltovói fázisa,” jól mutatják a progressziót a téma kétségkívül egyik legnagyobb szakértőjének elképzeléseiben. Alapos régészeti elemzés azonban nem támasztja alá a S. A. Pletnëva által használt és az ő nyomában elterjedt „szaltovói=kazár” (és fordítva) definíciót. A különbségek jóval hangsúlyosabbak és szétfeszíteni látszanak egy egységes régészeti kultúra határait. Ujabbán ezért többen már nem is a régészeti kultúra fogalmát, hanem más terminológiákat használnak. Afanasz'ev például a S. P. Tolstov, M. G. Levin és N. N. Čebokszarov által használt „gazdasági-kulturális típus” és a „történeti-etnográfiai terület” definícióval kísérelte meg értelmezni az erdős sztyepp és a sztyepp kazár kori leletanyaga

közötti különbségeket és hasonlóságokat. A régészeti kultúra megnevezés helyett ma már azon kutatók is, akik alapvetően egyetértenek a S. A. Pletněva -féle historikus érvelésen nyugvó, tág szaltovói kultúra értelmezéssel, olyan terminológiákat használnak, mint pl. „civilizáció”, vagy a szovjet őskorkutatásból elterjedt „kulturális-történeti egység”, illetve „szaltoid kultúrák”, stb. Összefoglalva jelenleg a szaltovói kultúra pontos definíciója nem adható meg, elsősorban mivel a hatalmas leletanyag jelentős része — közöttük is főként a telepek anyaga — közöletlen. Ezért egyelőre érdemesebb önálló kisebb, bár rokon kultúrákról beszélni, illetve még helyesebb lelethorizontokban, illetve lelettípusokban gondolkodni.

A szaltovói kultúrkör feltételezett variánsai

1972-ben közöltek először a Don alsó folyásánál, majd később keletebbre is, a Sal és Manyč folyó völgyében olyan 8. századi, többnyire padmalyos kurgántemetkezéseket, melyeket négyzetes, (vagy kör) alakú árkokkal vették körül. Ezt a leletkört az orosz kutatás ezért ma is gyakran „négyzetes árkokkal körülvett kurgánok” megnevezéssel illeti. A feltárt leletanyag és főként a temetkezési szokás elemei sok vonásában belső-ázsiai hatást tükröznek, de pl. a solidus leletek és a kora szaltovói övveretek intenzív bizánci kapcsolatokra (is) utalnak. Ezek alapján A. I. Seměnov már 1983-ban felvetette, hogy ez lenne a kazárok hagyatéka. A. A. Ivanov később disszertációjában jelentős részüket feldolgozta (122 temetkezést), és arra a megállapításra jutott, hogy ezek a 25–35 km-es bokrokban elhelyezkedő, legkésőbb a 8. század végén–9. század elején megszűnő temetkezések nem tekinthetők a Saltovo–maâcka-kultúra részének.

Mind a temetkezési szokások, mind pedig a leletanyag tekintetében közel áll ehhez a lelethorizonthoz a Középső-Volga mentén (a samarai Volga-könyöknél) ismert Novinki-i és az Uren'-típusú kurgánsíros horizont.

A Don és a Severskij Donec középső folyása mentén feltárt Zlivki-i horizont egyszerű gödörsíros temetőit egyöntetűen bolgár-török nyelvű nép(ek) hagyatékaként értékeli a kutatás. Ezek északon határozottan elválnak (a mai Harkov és Lugansk oblast' határán) a kamrasíros, illetve a hamvasztásos temetkezések északi tömbjétől. 1901-ben V. A. Gorodcov a Černeci-tó partján, a Zlivki-tanyánál (ma Il'ičevka falu, Krasnolimanskij rajon) 35 temetkezést tárt fel, melyek egyszerű aknasírok voltak, szegényes mellékletekkel. V. A. Gorodcov az akkor már ismert szaltovói típusú hagyaték variánsaként határozta meg e temetőt, elsősorban a kerámiaanyagban mutatkozó hasonlóságok (pl. az angobe bevonat alapján), bár főként az edények méreteiben mutatkozó szignifikáns eltérést ő is elismerte. A szaltovóiaktól eltérő sírformák mellett a Zlivki-i sírok leletszegénységében mutatkozó markáns különbségeket a szaltovói és a Zlivki-i közösségek eltérő társadalmi és gazdasági helyzetével magyarázta. A későbbiekben ez, vagyis a Zlivki I. (vagy korai Zlivki) temető vált a szaltovói kultúra sztyeppi, ún. bolgár variánsának etalonjává.

A szaltovói kultúrkör gödörsíros temetőtípusaival kapcsolatban az újabb kutatási eredmények alapján további három variánst kell megemlítenünk. Közöttük kettő az erdős sztyepp vidékén ismert, ahol a kamrasírok mellett megtalálhatóak az egyszerű aknasíros temetők is. Ezek között a két legjelentősebb a Netajlovka- és a Rževka–Mandrovo-típus.

A harmadik, szintén gödörsíros, de jellegében az előbbiektől eltérő változatát a Doneck-Lugansk régió 9. századi hagyatékában megjelenő és helyenként a 11. századig terjedő, szerény mellékletű nagy sírszámú temetők alkotják. A Sidorovo-Lysogorovka-típusú temetőkre jellemzőek a széles padkás sírgödrök, melyeken gyakran a sír lefedésére szolgáló deszkateő támaszkodott. Ezekre a temetkezésekre szerény mellékletek a jellemzőek: kézzel formált, néha korongolt és fényezett kerámia, vaskés, néha dirhem, stb. A Ny–K-i tájolású sírok jelentős részénél a halottat a jobb oldalára fektették, arccal délnek.

A hamvasztásos szaltovói sírok között elsőként feltárt Novopokrovka-i temető (Ua, Harkivs'ka oblast', Čugujvs'kij mjs'krada) mellett ma mintegy tucatnyi lelőhelyről ismerünk

urnás és szórthamvas sírokat a kultúra Severskij Donec menti északi területéről. Ezekre összefoglalóan gyakran a 2006-ban mintaszerű teljességben közölt Suhaâ Gomolša-típusú, míg a birituális temetőket (ahol a hamvasztásos temetkezések gyakran az aknasírok betöltésében fordulnak elő), a Krasnaâ Gorka-típusú temetők összefoglaló elnevezéssel illeti a kutatás. A szaltovói kultúrkör kétségkívül legrejtélyesebb leletkörét a hamvasztásos temetkezések jelentik. Etnikai azonosításukra számos elképzelés született, köztük a magyarok elődeivel (pontosabban (finn)ugor eredetű népességgel) is kapcsolatba hozták, elsősorban a Suhaâ Gomolša temetőben nagy számban feltárt, ún. (kettős) lófejes csüngők párhuzamai alapján. Felmerült még az iráni eredetű népesség lehetősége is, de a két legvalószínűbb elképzelés a szláv, illetve a bolgár-török (helyi) eredet lehet. Bizonyos temetők esetében felvetődött az ott megfigyelt rétegtani viszonyok alapján másodlagos temetkezési szokásként, vagy más rituáléként(?) való értelmezése is. A hamvasztás eredetét korábban a kutatók többsége egyértelműen szláv hatásként értékelte, melyek a szaltovói területeken feltűnő főleg (késő) penkovka, illetve volincevói kultúra jellegzetességeit viselő edények, illetve egyes szláv vasfibulák, valamint további, a szláv törzsek területeinek régészeti hagyatékában megfigyelt jellemző lelettípusok alapján nem tűnik alaptalannak.

Az Azovi-tenger mentén, a Taman'-félszigeten és a Krím-félsziget keleti és északi területének késő antik eredetű bizánci, városias civilizációja valóban a kazárok fennhatósága alá került helyenként (és időnként). Bár itt többen számolnak elsősorban bolgár és/vagy kazár népesség beköltözésével, a települések esetében valójában időrendi alapon beszél kazár kori rétegekről a kutatás. Ezekben a rétegekben és néhány temetőben valóban feltűnik a szaltovóihoz hasonló kerámia, illetve övveret, de az újabb kutatások nem számolnak sem jelentős pusztulási rétegekkel, sem ezt követően jelentős számú (nomád) népesség beköltözésével.

A magyar szaltovói kutatásban többször is tárgyalt „dagesztáni variáns” megalapozottsága ma már erősen kétséges. A Verhnij Čirúrt körüli temetőkomplexum máig legjelentősebb (néhány további gyengén kutatott gorodiscse mellett gyakorlatilag egyedüli) lelőhelye. Itt azonban a kurgán alatti kamrasíros temetkezések mellett elsősorban az egyszerű gödörsírokban feltárt leletanyag közlése elengedhetetlen lenne a kérdés pontosabb megítéléséhez.

Mint fentebb említettem, az Alsó-Volga mentén körvonalazott szaltovói variáns tézise valójában pusztán az egykori kazár főváros, Etil feltételezett lokalizálására (Samosdel'ka lelőhelyen) épül. E város további eredménytelen keresése mellett a folyó ezen szakaszának tágabb térségében nemhogy szaltovói, de kazár kori leletanyagot is csak elvétve ismerünk.

A „szaltovói probléma” a magyar régészeti kutatásban

Az ősmagyarok hagyatékának kutatásában már 1905-ben Pósta Béla révén felmerült a szaltovói kapcsolatok fontossága. Fettich Nándor értékes tárgyelemzéseit — és azok néha túlértékelt történeti interpretációját — követően Magyarországon az 1950-es éveket követően egyre inkább a S. A. Pletnëva-féle („kazár állami kultúra”) szaltovói koncepció adaptálódott, mind a régészeti, mind pedig a történeti kutatásban. Ez egyrészt feltehetően a kora Árpád-kori telep- és kerámiakutatásban mutatkozó bizonyos szaltovói párhuzamok felismerésének köszönhető, másrészt annak, hogy a régészek és történészek a magyarok elődeit egyaránt a Kazár Kaganátust alkotó népek — így a szaltovói kultúra hordozói között — helyezték el. Magyar részről a konkrét leletanyag hiánya ellenére sem merült fel kritika S. A. Pletnëva koncepciójával kapcsolatban. Elhangzott ugyan egy-két kritikai megjegyzés Bálint Csanád, később Révész László részéről azzal kapcsolatban, hogy a szaltovói kultúra, illetve az egykori Kazár Kaganátus területileg nem biztos, hogy teljesen fedik egymást, azonban olyan lényegi kérdéseket a hazai kutatás nem tett fel, mint pl.:

1) Áthidalható-e az a kronológiai eltérés, mely szerint az írott forrásokban a kazárok

már a 7. század közepén megjelennek, míg anyagi kultúrájuk, a szaltovói műveltség csak a 8. század közepétől keltezhető (legkorábban is csak 7. század végétől)?

- 2) Lehet-e a kazárokhoz kötni olyan terület hagyatékát, ahol az írott források alapján biztosan nem számolhatunk (jelentős) kazár megtelepedéssel, vagyis a kultúra két névadó lelőhelyen és környékén?
- 3) Elfogadható-e módszertanilag egy régészeti kultúra variánsának a létrehozása úgy, hogy ahhoz semmiféle régészeti leletanyagot nem kapcsolunk, már a létrehozás pillanatában sem?
- 4) Elegendő régészeti bizonyítéknak fogadhatunk el olyan általános jegyeket a szaltovói kultúrára meghatározó és kizárólagos jellegzetességeként, mint a félig földbe mélyített ház, a kőből, kiégetett téglából, illetve a nyerstéglából épített várak, vagy a dolichokran és brachyokran antropológiai jegyek?

A hazai kutatás néhány dolgozat egyes részletétől eltekintve nem tárgyalta érdemben a szaltovói kultúra eredetét, időrendjét és az annak definiálásával kapcsolatos elméleti kérdéseket. A honfoglalás kori régészeti kutatás a szaltovói jellegű analógiákat — a telep- és házrekonstrukciók mellett — a sírleletek relatív időrendjében szerepet játszó első generációs hagyaték meghatározásához használta fel elsősorban. A dolgozatban részletes elemzés alá vonom a korábban szaltovói eredetűnek vélt tárgytípusokat, melynek többségénél ez a kapcsolat szerintem nem igazolható. Ugyanakkor más tárgytípusoknál, ahol ezt eddig nem vetették fel kimutathatónak vélem, de összességében a honfoglalás kori régészeti leletanyag keleti párhuzamú tárgyai nem utalnak egy hosszú megtelepedésre a szaltovói kultúra területén, ezek a kapcsolatok a szaltovói peremterületeken is kialakulhattak, ahol helyileg is utánozták a szaltovói tárgytípusokat („álszaltovói” leletek, vö. Volga-Káma-vidék, ősmordvin temetők).

A magyarok elődeinek 9. századi szálláserületének meghatározása az írott források alapján

A 9. században a honfoglaló magyarok elődei a Fekete-tengertől Északra húzódó füves sztyepp északi peremére, illetve az erdős sztyepp vidékére költöztek, mely többnyire hasonló volt korábbi földrajzi környezetükhöz. Ebben az időben már bizonyíthatóan feltűntek az írott forrásokban is, a nép pontos földrajzi elhelyezkedésének a meghatározása azonban így sem egyszerű. Négy olyan forrással rendelkezünk a 830-as évekből, amelyeket többnyire a magyarokkal hoznak összefüggésbe: az első és egyben leghitelesebbnek tűnő tudósítás a bizánci-bolgár háborúhoz fűződik, a másik rusz-bizánci vonatkozású, míg két forrás a Fekete-tengertől Északra levő régió keleti részét, s a kazár-bizánci kapcsolatokat érinti.

Georgius Monachus Continuatus tudósítása szerint a 813-ban Krum bolgár kán által az Al-Dunán túlra áttelepített makedón hadifoglyok Theophilos császár idején (829–842) fellázadtak és vissza akartak menni hazájukba. A bolgárok egy pogány néphez fordultak segítségért ennek megakadályozására, amelyet a forrás ungrü, türki és hun névvel illet. Általában abban is megegyezett a kutatók véleménye, hogy a forrásban előforduló mindhárom népnév ugyanarra a népre, a magyarra vonatkozik. Az ungrü népvét a szláv és nyugati, a türki népvét jobbra a bizánci, a hun népvét pedig főként a nyugati források említették később. Róna-Tas Anráshoz és Tóth Sándor Lászlóhoz hasonlóan magam is úgy vélem, hogy ez esetben leginkább a türki népnév a bizonyító erejű, melyben feltehetően kazár kapcsolataik tükröződtek.

A második forrást csak közvetve utalhat a magyarokra, ennek bizonytalanságát a legfrissebb elemzések (pl. Bollók Á.) csak megerősítették. Az Annales Bertiniani a 839-es évnél azt említi, hogy Theophilos bizánci császár követeket küldött az Ingulheimben tartózkodó Jámbor Lajos frank császár udvarába. Ugyanakkor a császár a Konstantinápolyban, az előtte megjelenő rusz követeket is elküldte saját követségével együtt a frank uralkodóhoz. Theophilos levelében arra kérte Jámbor Lajost, hogy mivel az út, amelyen át a rusz követek hozzá jöttek, a barbár és vad népek miatt veszélyes, adjon segítséget, hogy kerülő úton visszajuthassanak hazájukba. A forrás nem nevezi meg e népeket, így

természetesen nem biztos, hogy az valóban a magyarokra utal. A források elemzői számára (pl. A. J. Toynbee) kézenfekvőnek tűnt, hogy a 839-es tudósítás barbár és vad népeit azonosítsák a 862-es híradás korábban nem ismert ellenségeivel. A Középső-Dnyeper menti 9. századi régészeti leletek, vagyis a magyarok elődeivel kapcsolatba hozott Subotca-horizont ma ismert időrendje nem zárja ki a fenti történelmi koncepció lehetőségét.

A Fekete-tengertől Északra eső kelet-európai régió keleti területeihez kapcsolódóan is két forráshelyről kell megemlékeznünk. Theophanes Continuatus, illetve őt követve Bíborbanszületett Konstantin a DAI 42. fejezetében megemlíti, hogy Kazária kagánja és bégje követeket küldött Theophios császárhoz. A követek kérték, hogy építtesse meg számukra Sarkel erődjét. A császár ezzel a feladattal Petronast bízta meg. A legfontosabb kérdés, hogy miért vált szükségessé a Don mellett levő kazár erőd felépítése, amelyben Konstantinos szerint évente váltott 300 főnyi őrség állomásozott. Noha Zimonyi István és Polgár Szabolcs révén a kereskedelmi érdekek védelme is felmerült, a kutatók többsége (pl. Pauler Gy; Kristó Gy; Györffy Gy; Tóth S. L.) mégis valamely ellenség feltűnésével magyarázta a forráshelyet, akik között a besenyők, a ruszok és a magyarok merültek fel. A besenyők ekkor még a Volgától keletre laktak, míg Czeglédy Károly és Peter B. Golden is rámutatott, hogy a ruszok csak a 880-as években kezdték elhódítani a kazároknak adózó keleti szláv törzseket.

A negyedik forrás Ibn Rusta adata, mely szerint a „kazárok régebben körülsáncolták magukat a magyarok és más népek támadásaival szemben”. Ezt a forráshelyet korábban Györffy György és Kristó Gyula nyomán is többnyire összekapcsolták a DAI adatával Sarkellal kapcsolatban. Bár számos ellenérvet is felhozhatunk a két forrás kombinálásával szemben: Ibn Rusta árkokat említ és mohamedán toposznak is minősíthető „körülárkolás” kifejezés, amely egy nagyobb védműrendszerre utalhat, amint azt Zimonyi István hangsúlyozta. Míg Konstantinos ellenség megnevezése nélkül csak egy vár felépítéséről számol be, addig a muszlim forrás az ellenfelek, elsősorban a magyarok támadásaival indokolja a védekezést. Ezek az ellentmondások azonban nem áthidalhatatlanok, hiszen pl. Ibn Rusta szövegében ez az időpont nélküli adat — ráadásul interpoláció — származhat abból az időszakból, amikor Sarkel erődje bizánci közreműködéssel felépült. Sarkel része volt a Don-Donec menti kazár határvédelmi rendszernek. A jobb parti Cimplânsk-i erőd pusztulását a régészeti kutatás eddig többnyire a 820-as évekig bezáróan keltezte a magyar kutatás is (pl. Bartha A.) az előkerült dirhemlelet zárópénze alapján (809–813). Egyelőre még nem tudjuk, hogy a szintén mészköblokkokból készült, és szintén jobb parti ún. harmadik Sarkel — (Kamyševskoe) gorodišče — milyen szerepet játszott a történelmi eseményekben, az mindenesetre elgondolkodtató, hogy ennek a három erődnek a földrajzi koncentrációjához foghatót nem ismerünk a 9. századi Kelet-Európában.

Amennyiben elfogadjuk a DAI és Ibn Rusta adatainak kombinációját, úgy Sarkel szerepe a magyarok ellen (is) elfogadható. Az építés ideje kulcsfontosságú még számunkra. Általánosságban a 830-as évekre datálták, néha pontosabb keltezéssel 833–834-re, vagy 837-re tették, illetve legújabbán 838-ra datálták: keltezést illetően a Theophanes szövegében említett személyek és események alapján vont le részletes következtetést Tóth Sándor László. „A sarkeli epizód a 837-re tehető armoriai hadjárat után szerepel Theophanes szövegében, így lehetséges, hogy a vár felépítését kérő kazár követség is abban az évben, 838-ban jelent meg Bizáncban, amikor a magyarok felbukkantak az Al-Dunánál. Sarkel felépítésének tehát a legkorábbi lehetséges dátuma 838, de ennél későbbi időponttól sem szabad elzárkóznunk. Bizonyos az, hogy még 842 (Theophilos halála) előtt felépült az erőd, sőt a visszaérkező Petronast megbízta a basileus Kherson thema megszervezésével. Utóbbi azt jelentheti, hogy a felbukkanó magyarok nemcsak Kazáriát veszélyeztethették, hanem a krími bizánci területeket is” (Tóth 1998, 37).

Nem kizárt, hogy ezért kerülhetett sor 838 folyamán a konstantinápolyi kazár követségre, majd ezt követően Sarkel felépítésére. Bizánc a Krím-félszigeti érdekeltsége miatt

támogatta a kazárokat és megerősítette khersoni területeit. Azt a történelmi elképzelést, mely szerint a honfoglaló magyarok elődei a 830-as évek végén, illetve azt követően költözhetek be a Dnyeper vidékére a régészeti kutatások legújabb eredményei is megerősíteni látszanak.

A 9. századi magyar szállásterület az írott források alapján

A fentiek alapján adódik a legfontosabb kérdés, hogy hol élhettek a honfoglaló magyarok elődei Kelet-Európában a 9. században. A történelmi kutatás jobbra két szállásterülettel számolt ebben a vonatkozásban: Levediával és Etelkőzzel, amelyek kizárólag a DAI-ban szerepelnek. Levediáról azt olvassuk a 38. fejezetében, hogy *„A türkök népe régen Kazáriához közel szerzett magának lakóhelyet, azon a helyen, melyet első vajdájuk nevével Levediának neveznek. Ezen a helyen, az imént említett Levediában folyik a Chidmas folyó, amelyet Chingilusnak is neveznek.”* Etelkőzzel kapcsolatban a forrás azt említi, hogy egy besenyőktől elszenvedett vereség után két részre szakadtak a magyarok, s *„a nyugati rész pedig vajdájukkal és vezérével, Levedivel nyugatra ment lakni, az Etelküzi nevezetű helyekre, amely helyeken mostanában a besenyők népe lakik”*, míg a 40. fejezete szerint *„azt a helyet pedig, amelyen a türkök korábban voltak, az ott keresztülmenő folyó nevével Etelnek és Küzünek nevezik, s mostanában a besenyők lakják”*. Etelkőzről közvetve még azt is megtudjuk, hogy *„a besenyők helyét, amelyen abban az időben a türkök laktak, az ott levő folyók neve szerint hívják. A folyók neve a következő: első folyó az úgynevezett Varuch (Dnyeper), második folyó az úgynevezett Trullos (Dnyeszter-), harmadik folyó az úgynevezett Bug, negyedik folyó az úgynevezett Prut, ötödik folyó az úgynevezett Szeret”*.

A 9. századi muszlim források közül Ibn Rusta leírja, hogy a magyarok egyik határa a volgai bolgárok és besenyők között van, illetve: *„országuk kiterjedt. Egyik határuk a Rumentengert éri, amelybe két folyó ömlik. Ezek közül egyik nagyobb, mint a Dzsajhun. Lakhelyeik e két folyó között vannak”*, míg Gardézi szerint e két folyó közül *„az egyiket Atil-nak, a másikat Duba-nak hívják,”* szomszédaiként a dunai bolgárokat és a morvákat adja meg. A latin nyelvű kortárs nyugati források közül Regino a Don (Thanais) folyó vidékét adja meg a magyarok keleti szállásterületként.

A kutatók többsége Levedia és Etelköz két térben és időben való elkülönítéséből indult ki, bár Levedia esetében kétségek merültek fel azzal kapcsolatban, hogy a törzsszövetség vezetőjének nevével jelölték volna az egész szállásterületet. Bartha Antal úgy érvelt, hogy a törzsszövetség vezetője kapta nevét a területről, de számos kutató Györfly György és Czegléd Károly nyomán úgy vélte, hogy e helynévvel csak Levedi törzsének területét jelölték. A kutatók többsége Levediát általában Etelközt megelőző teljes törzsszövetségi szállásterületnek tekintette.

Levedia időrendjét illetően is számos elképzelés született, a régebbi álláspont szerint 830–889 között éltek itt a magyarok Pauler Gyula nyomán. Deér József a levediai őshazával már a 7. századtól számolt, míg Fodor István szerint 700-tól vagy 750-től laktak a magyarok a 830-as évekig, esetleg 840–850 tájáig. Kristó Gyula a 830-as évektől a 850-es évekig, Benkő Lóránd a 830-as évektől a 860-as évek végéig, Makk Ferenc pedig a 810-es évek végétől a 850-es évek elejéig lakhattak itt a honfoglaló magyarok elődei.

Földrajzi elhelyezkedését illetően Etelköztől keletre helyezték el a legtöbben, mivel Bíborbanszületett Konstantin azt írta, hogy a besenyő támadáskor a kétfelé szakadó magyarság egyik része nyugat felé költözött, Etelközbe. A lokalizáció másik szempontja a szállás-terület folyójaként említett Chidmas, illetve Chingilus azonosítása volt, míg a harmadik a Kazár Kaganátushoz való közelség. Így Levediát a Don vidékre, illetve a Dontól keletre és nyugatra egyaránt eső területre helyezték (pl. Molnár Erik), de a leginkább elfogadott elmélet a Don és a Dnyeper közti területet tekintette Levediának Pauler Gyula óta hagyományosan. Ehhez közel álló nézet Kristó Gyula véleménye, mely Levediát a Dontól számítva a Dnyeszterig. Harmatta János feltevése szerint Levedia a konstantinusi öt folyó

vidékén belül helyezhető el, a Dnyeper–Dnyeszter, vagy a Bug–Dnyeszter között, míg Czeglédy Károly szerint Levedia, Levedi nemzetségének centrális helyzetű, Dnyeper vagy Déli-Bug vidékén levő szálláshelye volt Etelközön belül.

Etelköz elnevezését a történeti kutatás többnyire elfogadta, hogy törzsszövetségi szállásterületet jelöltek a folyónév, illetve a „köz”-szavak („folyóköz”) összetételével, bár Vékony Gábor felvetette, hogy az Etil és Kuzu egyazon folyó két nevét jelölte. Időrendi meghatározása azonban széles mozog, bár a publikált vélemények többsége a 9. század második felének elejére teszi ezt az eseményt. Róna-Tas András újabb elképzelése szerint a honfoglaló magyarok elődei már 670–700 körül megtelepedtek itt — bár ezt régészetileg semmivel nem tudjuk alátámasztani —, mg a Paulertől eredő régebbi felfogás szerint 889 után vonultak a magyarok Levediából Etelközbe, ahol csak hat-hét évet töltöttek el.

Etelköz területi meghatározásával kapcsolatban is hasonlóan polarizáltak a vélemények. Létezik elképzelés Deér József nyomán, mely szerint a Dontól keletre feküdt, Vékony Gábor a Volga és Dnyeper közti szállásterületként értelmezte, de lokalizálták már a Don-vidékére is (C. A. Macartney). A Dontól nyugatra eső területekben gondolkodó elképzeléseket Tóth Sándor László 1998-ban az alábbi három csoportba osztotta. A „nagy Etelköz” elmélete szerint a magyarok szállás területe a Don és az Al-Duna között volt. A „közepes Etelköz” elmélete szerint a magyarok az öt folyó (Dnyeper, Dnyeszter, Bug, Prut és Szeret) vidékén laktak a DAI 38. fejezetének utolsó bekezdése alapján. A „kis Etelköz” elméletét vallók (pl. Ligeti L.) a Dontól a Dunáig terjedő hatalmas területet magyar érdekszférának tekintették, melyen belül a Dnyeper–Bug, a Dnyeszter vidékére, vagy a Prut–Szeret közén feküdt Etelköz.

A 9. századi magyar szállásterületre vonatkozóan az írott források adatait legutóbb részletesen elemző Tóth Sándor László a DAI azon adatából indult ki, hogy a besenyők 10. századi területét miként tudjuk meghatározni. Ebből ugyanis visszakövetkeztethetünk a magyarok korábbi elhelyezkedésére. Bár Levedia esetében a császár nem említi, hogy kik birtokolták azt korábban, ugyanakkor leírt egy (korábbi) besenyő támadást, amelynek eredményeképpen a magyarok egyik része Perzsia vidékére, másik része pedig Etelközbe vonult, a besenyők pedig letelepedtek a magyarok földjén, vélhetően Levediában. Véleménye szerint a 950 körüli besenyő szállásterületen belül kell keresni Levediát is az Etelközzel kapcsolatos jelenre utaló szó miatt. De kérdés, hogy vissza lehet-e következtetni a 10. század közepi besenyő szállásterületből a 895 előtti magyar őshazára, hiszen a besenyő szállásterület változhatott a 9. század vége és 950 között. Tóth Sándor László felhívta a figyelmet, hogy a források szerint a besenyők csakis a magyaroktól foglalhatták el új szállásterületüket, így a 950 körüli, Don és Duna közötti (öt fontos folyóval rendelkező) besenyő szállásterület számításba vehetjük elsősorban Etelköz, másodsorban Levedia területének meghatározásához.

A Levedia folyójaként említett Chidmas vagy Chingilus nevét magyar informátortól meríthette Konstantinos. Általában két külön kis mellékfolyóval azonosították őket, a Chidmas mögött későbbi Kodüma, a Chingilus mögött pedig Ingul, Ingulec alakokat keresték, az Ingul esetében ezt már több mint 20 éve a Subotca-i temető is alátámasztja. A Chidmassal azonosítható öt Kodüma folyócska közül kettő a Donec folyóba, egy a Bug folyóba, egy az Ingulecbe (Dnyeper mellékfolyója), egy pedig az Ingulba (Déli- vagy Alsó-Bug mellékfolyója) ömlik. Levedia folyójának pontos meghatározása nehézségekbe ütközik, de valószínűleg a 895 utáni besenyő szállásterületen belül kereshető a Chidmas–Chingilus vidékén, ugyanakkor a történeti kutatások is megerősítették, hogy aligha tekinthetjük 150–200 évig lakott hazának. A legnagyobb valószínűséggel valóban a Levedi néhány évtizedben mérhető vajdaságának időtartamával határozhatjuk meg Levedia kronológiáját. A DAI alapján ugyanis Levedit a honfoglaló Árpád kortársának tarthatjuk, ezért Levediát mindenképpen 9. századi szállásterületnek vélhetjük, amelyen talán a 830-as évek végén vagy a 840-es években már megtelepedhettek a magyarok. A Dnyeper menti magyar vonatkozású új régészeti

lelőhelyek — valamint azok hiánya a Severskij Donec és a Volga között — időrendje ezt az elképzelést jelenleg megerősítik.

Etelköz meghatározása látszólag egyszerűbb, hiszen az Etel/Itil (Atil) elsősorban a Volgát, másodsorban pedig a Dont jelentette e korban, bár felmerült az is, hogy „folyót” jelentő török közszó (itil) szerepel itt, s a bizánci forrásban szereplő öt folyó valamelyikét jelölték e névvel a magyarok. Bár a Konstantin látszólag két, egymástól függetlennek látszó területet írt le, valójában Levedia és Etelköz egyaránt a besenyők 895 utáni szállásterületére helyezhető. A 38. fejezet végén található megjegyzés árulja el, hogy a besenyők által 950 körül lakott szállásterületen korábban a magyarok laktak. Ezek alapján magam is elfogadhatónak vélem Tóth Sándor László érvelését, mely szerint Levedia és Etelköz egyaránt olyan kisebb, törzsi szállásterület volt, amelyet kiterjesztő értelmezéssel törzsszövetségi szállásterületnek fogott fel a 10. századi magyar hagyomány, és ezt követte és örökölte meg a bizánci császár is. Levedia időben valamivel megelőzhetette Etelközt, de mindkettőt inkább a 9. század második felére vonatkoztathatjuk. Tóth Sándor László véleménye szerint a besenyő törzsek szabályos elhelyezkedésének analógiáját alkalmazva Etelközben a magyar törzsek közül négy a Dnyeper és az Al-Duna között, a Konstantinos-féle öt folyó vidékén lakhatott, míg négy attól keletre, a Dnyeper és a Don között. Elképzelése szerint egy-egy törzs volt szomszédos egy-egy néppel. A Szeret–Al-Duna vidékére helyezhető a legnyugatibb magyar törzs, egy további nyugati magyar törzs a szlávokhoz közel a Bug mentén, egy másik pedig Kijevhez közel, a Dnyeper vidékén lakhatott. Az egyik besenyő törzs ötnapi távolságra volt Kazáriától, így felvethető, hogy egy magyar törzs (Levedi törzse) hasonló távolságra lehetett a Kaganátustól. Egy a Don alsó folyásánál feltételezhető magyar törzs besenyőkkel való szomszédosságára következtethetünk, de a Cirill-legenda alapján a Krím-félszigeten feltételezett magyar törzs — bár újabban nemzetközi szinten is újra felvetődött ennek lehetősége C. Zukerman révén — véleményem szerint kellően megalapozott érveléssel nem támasztható alá. Róna-Tas András szintén amellett érvelt, hogy Etelköz és Levedia egyazon szállásterület eltérő részei. Régészeti szempontból ez a kérdés nem dönthető el minden kétséget kizáróan, de Kelet-Európa 8–9. századi régészeti hagyatékát áttekintve jelen ismereteink alapján nem találunk olyan leletkört, amely ez ellen a feltételezés ellen szólna.

Összefoglalás

Összefoglalva a következőket állapíthatjuk meg. A Saltovo-Maâckaâ-kultúra nem feleltethető meg automatikusan a Kazár Kaganátus régészeti hagyatékával – sem térben, sem időben. A Kaganátus eltérő földrajzi régióiban feltárt (és folyamatosan bővülő) régészeti forrásanyag egyáltalán nem rajzol ki egy egységes régészeti kultúrát. A földrajzi (etnikai?) variánsok között a temetkezési szokásokban, az antropológiai anyagban, és gyakran a leletanyagban is mutatkozó markáns különbségek mellett kronológiai eltéréseik jelentik ehhez a legnagyobb akadályt. Még nagyobb problémát jelentenek azon variánsok, amelyeknek nem ismerjük összehasonlításra alkalmas leletanyagát. A S. A. Pletněva által kidolgozott és elterjedt szaltovó=kazár (és viszont) elmélet bizonyítás hiányában tarthatatlan. Az említett elképzelés mellett arra egyedül az a túlságosan historizáló szempont hozható fel, hogy valamennyi terület (feltehetően) a Kazár Kaganátushoz tartozott, vagy azzal szoros összefüggésben állt. Egy régészeti kultúra meghatározása azonban nyilvánvaló módon nem épülhet pusztán egy történelmi-földrajzi érvre, ahhoz a régészeti és antropológiai hagyatékban is koherenciát kell tudni kimutatni. Egyetérthetünk G. E. Afanas'ev érvelésével, ami szerint Saltovo-Maâckaâ-kultúráról csupán a két névadó lelőhelyen feltárt hagyaték sajátosságai, illetve annak elterjedése — tehát az ún. erdős sztyeppi („alán”) variáns — kapcsán beszélhetünk. A többi csoport esetében az eltérések akkorák, hogy azok — bár egyes vonásaikban rokon —, de önálló kultúrák, esetleg lelethorizontok. A folyamatosan bővülő leletanyag alapján a későbbiekben valószínűleg pontosabban megrajzolható lesz a szaltovói kultúrkör belső

rendszere. A hatalmas léptékű leletanyag bővülés ugyanis nemcsak nagyobb anyagmennyiséget, de néha unikális eredményeket is hozott az elmúlt években. Ilyennek tekinthető a korai, muszlim rítusú temetők feltűnése a Doneck-Luhansk régió 9. századi hagyatékában: Sidorovo-típusú temetők, továbbá a zsidó kultúrkörrel kapcsolatba hozható néhány újabb lelet pl. héber betűs üveg pohár- és kerámiatöredék a bal parti Cimplânsk-i erőd leletanyagában, illetve a Maackoe gorodišče-ből származó bekarcolt köveken.

A Kárpát-medence 10. századi leletanyagában — mint fentebb láttuk — jelenleg mindössze elenyésző szaltovói kapcsolat mutatkozik, mely régészetileg nem támogatja azt az elképzelést, hogy a magyar honfoglalás kori hagyaték létrehozói, illetve azok közvetlen elődei több, mint 100–150 évet töltöttek (volna) a szaltovói területeken, mint azt korábban feltételeztük. Hivatkozhatunk ugyan továbbra is kutatási, és/vagy közlési hiányosságokra, ez azonban — ismerve napjaink kutatási intenzitását —, ma már nehezen fogadható el komoly érvnek. Elvben lehet hivatkozni arra is, hogy a magyarok elődeinek kultúrája teljesen beleolvadt a szaltovóiába, vagyis a szaltovói hagyaték valamely már ismert változatának hordozói ők is és ezért nem különíthetők el. Akkor viszont miért nincs több nyoma ennek az anyagi kultúrának mégis az onnan közvetlenül kiváló, de még a Kárpátoktól keletre feltételezett magyarok elődeinek az emlékei között sem? Hiszen releváns szaltovói párhuzamú leletanyagot alig találunk nemcsak a Kárpát-medence 10. századi hagyatékában, de már keleten, a Poltava–Kremenčuk–Kirovograd–Dnipropetrovsk–Zaporizžâ térség 9. századi leletei között sem, a Dnyeper jobb partjáról már nem is beszélve.

A Kárpát-medence 10. századi leleteivel ugyanakkor párhuzamot mutató Dnyeper menti Subotca-horizont lelőhelyeinek — melyek száma az elmúlt másfél évben megháromszorozódott — anyagában a szaltovói elemek reprezentáltsága szintén alacsony. Ezt a lelethorizont az 1988-ban közölt Ingul-menti sírokhoz hasonló, elsősorban a Dnyeper középső folyása menti lelőhelyek alkotják. Leletanyagára összefoglalóan (bár lelőhelyenként eltérő mértékben) jellemzőek a lábnál elhelyezett részleges lovas temetkezések, halotti maszkok, illetve szemfedő lemezek, aranyozott ezüst övveretek (gyakran a rozettás lószerszámveretekenél megfigyelhető jellegzetesen díszített szegéllyel) és más fémtárgyak, pl. (aranyozott) ezüst csészék, díszítésükben néha aranyozott poncolt háttérrel. A poncolt minta ugyan előfordul szélesebb körben a szaltovói kultúrkör területén, de aranyozott ezüsten ritka.

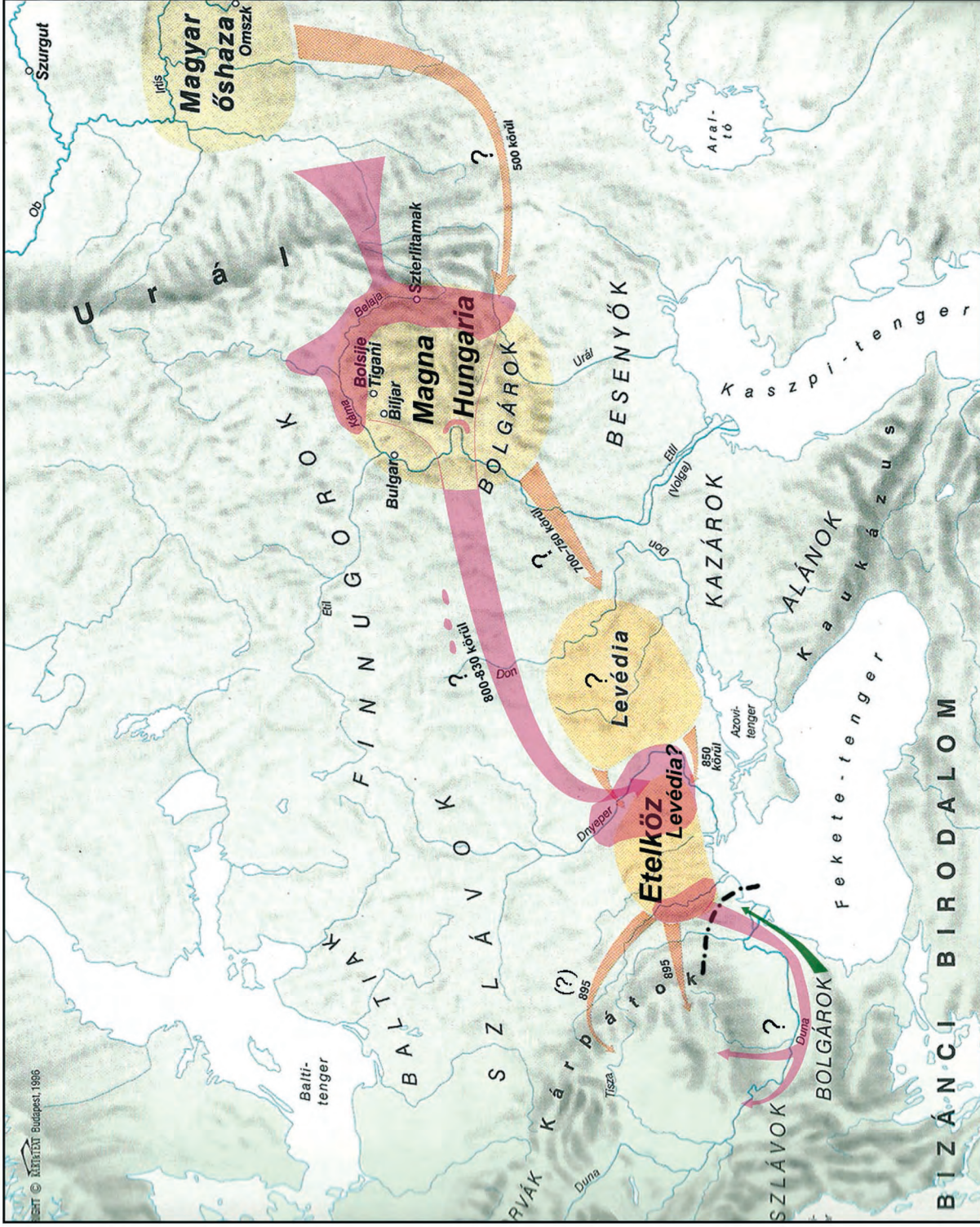
Meglepő, hogy Subotca-horizontban a szaltovói párhuzamok reprezentáltsága alacsonyabb, mint a Volga–Dél-Ural vidéki 8–9. századi régészeti hagyatéké. Közöttük egyes esetekben kifejezetten Volga–Dél-Ural vidéki eredetű tárgyakról beszélhetünk, mint pl. a Dnyeszter keleti partján fekvő Slobodzeâ lelőhely 15. sírjában feltárt Tankeevka-típusú, a vállán fényezett korsó, mely már eleve erősen kopott felülettel és csorbult peremmel került sírba. Érdekes ugyanakkor, hogy a Dnyeszter nyugati partján egyelőre nem számolhatunk a fent említett leletkör feltűnésével, sőt gyakorlatilag elenyésző bármilyen, a 9. századra keltezhető (magyar vonatkozású) anyag. A Subotca-horizont tehát — a Kárpát-medencei 10. századi leleteihez hasonlóan — közelebbi kapcsolatot mutat a történeti Baskíria területén feltárt 8–9. századi temetőkkel, mint a közvetlen szomszédságában fekvő, és azzal időben részben párhuzamos szaltovói hagyatékkal. A Subotca-horizont — melynek területe nyugaton valószínűleg egészen a Dnyeszterig húzódik — a szaltovóihoz hasonlóan számos, a későbbi szlávokhoz kötött kultúrával volt határos, melyek régészeti hagyatékában helyenként felbukkannak — feltehetően kereskedelmi úton (a folyó völgyek mentén) odakerült — leletek.

Ha elfogadjuk egyrészt keleti irányból a Karaakupovo-kultúra — az elmúlt fél évben számos újabb kiváló honfoglalás kori párhuzammal bővült — lelőhelyeinek, illetve ennek a hagyatékának újabban már Samara környéki feltűnésének felső időhatárát másrészt pedig a Subotca-horizont időrendjét a Dnyeper mentén, akkor úgy vélem ez még egy okkal több, hogy a jövőben már ne elsősorban a szaltovói kultúrkör területén próbáljuk kimutatni a Kárpát-medence 10. századi anyagi kultúrájának 8–9. századi előzményeit. Ezt az időrendet a

Volga–Káma, illetve a Dnyeper közti területen az erdővidék nagy sírszámú (ezáltal jó rétegtannal és tipokronológiával rendelkező) mordvin temetőiből már régóta ismert, mindezt újabb párhuzamok is megerősíteni látszanak. Ráadásul az újabb szaltovói párhuzamok száma helyett a Kárpát-medence 10. századi leletanyagának Volga-Ural vidéki kapcsolatai látszanak bővülni, pl. az övveretek, illetve azok díszítései vonatkozásában. A már említett verebi veret felső tagjának mintája a Volga-Káma-Ural vidék lelőhelyei mellett szintén a mordvin és a Subotca-horizontban bírnak analógiákkal. Ide sorolhatjuk a veretek peremén feltűnő pontokat (3–4 db a szegélymintában, Orsova-típusú veretek), a Redikor-stílussal rokonságot mutató Piliny-típusú vereteket, a Tiszakécske-típusú félköríves sormintás, vagy karéjos vereteket, a többnyire virágmintásnak nevezett Szerencs-típusú vereteket, a rozettás veretek közül elsősorban a peremén tojásfrízes Heves-Kapitányhegy-típusú, valószínűleg a korábbi fázist alkotó veretek. Hasonlóságot mutatnak egyes szirmos-pikkelyes Banai-típusú veretek, ugyanakkor a fentiek mellett már számos motívumelem kimutatható a bizánci-balkáni kultúrkörnek elsősorban kőfaragványai esetében is.

Természetesen a szaltovói-kultúra folyamatosan finomodó tipokronológiája továbbra is fontos támpont lesz számunkra a 8–9. századi kelet-európai előzmények kutatásánál, de a jövőben a folyamatosan bővülő temetőközlések alapján a kora szaltovói időszakhoz (7. század vége–8. század első fele) hasonló részletességgel kell kidolgozni a klasszikus szaltovói időszak (8. század közepe–10. század vége) periodizációját is. Ehhez azonban elengedhetetlen lesz az elsősorban a Verhnij Saltov-i temető teljes anyagának, illetve az ott jelentős mennyiségben előforduló keleti pénzek, elsősorban dirhemek régóta várt publikálása.

Az írott források adatainak összevetése Kelet-Európa ma ismert 8–9. századi régészeti hagyatékával (1. kép) számos új következtetésre ad lehetőséget, jóllehet a régészeti anyag a jövőben csak ellenőrizheti a történeti koncepciókat, mivel a leletek arról nem vallanak minden kétséget kizáróan, hogy egykori tulajdonosuk mely törzsszövetséghez-etnoszhoz sorolta magát. A legszembetűnőbb, hogy Don-Donyec vidék sűrű szaltovói településterülete nem azonosítható Levedia területével, ezen régió hagyatékát ma már elég jól ismerjük. Az írott források szűkös adatai alapján véleményem szerint a jövőben már nem érdemes a magyarok elődeinek szállásterületeire következtetni a régészeti leletek figyelmen kívül hagyásával, miként régészetileg sem gondolkozhatunk olyan területekben, ahonnan több évtizedes kutatás ellenére sem ismerünk releváns emlékeket (vö. a Baskíriában feltételezett Magna Hungaria középső területei a Belebej-fennsík vidékén). Amennyiben a magyarok elődei a Volga-Dél-Ural vidékéről mozdultak ki délnyugati irányban, akkor itt leginkább a 9. század első harmada jöhet számításba — amint ezt az orosz és ukrán kutatás mindig is feltételezte. A Volga-vidék néhány lelethorizontjának megszakadása párhuzamosan ment végbe a Dnyeper mentén feltűnő új leletkörrel (Subotca-horizont), mely egyszerre mutat párhuzamot a Volga-Dél-Ural vidékkel, illetve a Kárpát-medence magyar honfoglalás kori leleteivel, ráadásul a 9. század második felére keltezhető. Emellett áttekintve Kelet-Európa 8–9. századi régészeti hagyatékát a Volgától a Dnyeperig, illetve az erdőövtől a Kaukázusig — az intenzív kutatás ellenére sehol sem bukkant fel eddig olyan releváns régészeti leletanyag, amely Levedia, illetve Etelköz meghatározásában (más) támpontot nyújthatna, illetve a Subotca-horizonthoz hasonló minőségű és mennyiségű párhuzamot jelentene a Kárpát-medence 10. századi lelethorizontjához. A magyarok elődeinek kelet-európai vándorútjának, illetve szállásterületeinek további kutatásához úgy vélem ugyanis a jövőben is ebből kell kiindulnunk. A továbblépéshez a kulcsot a Subotca-horizont jelenti — mely hatalmas lehetőséget adott a kutatás számára — amennyiben az elemi régészeti elemzések ezt a kapcsolatot a továbbiakban is megerősítik.

1. kép

A magyarok elődeinek lehetséges kelet-európai szállásterületei az Uráltól a Kárpátokig a történeti (sárga) és régészeti (lila) források alapján
(alaptérkép Fodor 1996 nyomán)

A disszertáció témakörében megjelent cikkek

2010

New tendencies in the archaeological research of the Hungarian prehistory (IX c.) — Wenriýň gadumy taryhnyň arheologik barlaglaryndaky täze ugurlar (IX asyr) — Новые тенденции в археологических исследования венгерской предыстории (IX век). In: *Köneürgenç türkmen döwleti we merkezi aziýa XIII asyryň birinji ýarymynda. Halkara ymly maslahatyň nutuklaryň gysgaça beýany (2010-njy ýylyň 1-3-nji dekabry*. Red. N.Kakalyýewa – N.Annaweliýewa. Aşgabat (2010) 52–55.

Adatok a Kárpát-medencei agancsból faragott íjmarkolat csontlécek értékeléséhez. Szentes-Derekegyházi oldal, D-3 tábla 6. sír. *ArchÉrt* 135 (2010) 245–268. (Társszerzők: Bíró Á., Langó P.)

A honfoglalás kori leletanyag keleti kapcsolatrendszere. Új leletek – régi problémák. In: „*Hadak útján*” *Népvándorlás kor fiatal kutatóinak XX. Konferenciája*. Budapest-Szigethalom (2010) 19–21.

A szaltovói kultúrkör és a magyar őstörténet régészeti kutatása. In.: *Középkortörténeti tanulmányok 6. A VI. Medieviztikai PhD-konferencia (Szeged, 2009. június 4-5.)*. szerk.: G. Tóth P. - Szabó P. Szeged (2010) 261–306.

2009

Textile Remnants in the Archaeological Heritage of the Carpathian basin from the 10th –11th century. (co-authors: Bollók, Á.; T. Knotik, M.; Langó, P.; E. Nagy, K.). *Acta AH* 60 (2009) 147–221.

Роговые накладки лука Карпатской котловины X-XI вв. — 10th-11th Centuries Antler Overlays of Bow from Carpathian Basin. In: *Стени Европы в эпоху средневековья*. Том. 7. Донецк (2009) 407–441. (соавторы: Биро, А. – Ланго, П.)

Adatok és szempontok a Kárpát-medence 10–11. századi hagyatékában megfigyelt sírformák és temetkezési szokások klasszifikációjához. In: *Avarok, bolgárok, magyarok. Konferenciakötet*. Szerk.: Vincze F. Budapest (2009) 87–128.

2008

Reconstruction and 3D-modelling of a unique Hungarian Conquest Period (10th c. AD) horse burial. In: 36th Annual Conference on Computer Applications and Quantitative Methods in Archaeology. On the Road to Reconstructing the Past. Budapest 2008, 85 (co-authors: Langó, P. – Réti, Zs.)

2007

О вопросе башкирско-венгерских отношений и проблеме «Великой Венгрии» (Magna Hungaria). In: *Формирование и взаимодействие уральских народов в изменяющейся этнокультурной среде Евразии: проблемы изучения и историография. Чтения памяти К.В. Сальникова (1900–1966)*. БГПУ им. Акмуллы, Уфа (2007) 346–354.

2006

Анализ археологических находок в X в. в Карпатском бассейне и их роль в изучении венгерской предыстории. In: *Взаимодействие народов Евразии в эпоху великого переселения народов*. Ред.: Р. Д. Голдина – И. Г. Шапран (2006) 185–188.

Konferencia részvételek a disszertáció témakörében tartott előadással

2011

Medieval Nomads. Fourth International Conference on the Medieval History of the Eurasian Steppe. 25 to 30 January 2011. Cairo

2010

Köneürgenç türkmen döwleti we merkezi aziýa XIII asyryň birinji ýarymynda. Halkara ymly maslahatyň nutuklaryň gysgaça beýany (2010-njy ýulyň 1-3-nji dekabry). Aşgabat

„Hadak útján” Népvándorlás kor fiatal kutatóinak XX. Konferenciája. Budapest-Szigethalom

2009

Third International Conference on the Medieval History of the Eurasian Steppe. 29 to 30 May 2009 Miskolc.

«Авари, прабългари и маджари на Среден и Долен Дунав». София

Ein internationaler Workshop des Archäologischen Instituts der Ungarischen Akademie der Wissenschaften und des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz. Budapest

Международный конгресс средневековой археологии Евразийских степей Конференция «Идель-Алтай: истоки евразийской цивилизации». Казань

VI. Medievisztikai PhD-konferencia. Szeged

2008

36th Annual Conference on Computer Applications and Quantitative Methods in Archaeology. On the Road to Reconstructing the Past. Budapest

Восточнославянский мир Днепро-Донского междуречья и кочевники южнорусских степей в эпоху раннего средневековья. Воронеж

IV Международная археологическая конференция «Культуры степей Евразии второй половины I тыс. н.э.» Самара

2007

Формирование и взаимодействие уральских народов в изменяющейся этнокультурной среде Евразии: проблемы изучения и историография. Чтения памяти К.В. Сальникова (1900–1966). БГПУ им. Акмуллы. Уфа

Second International Conference on the Medieval History of the Eurasian Steppe. Jászberény

–A legjobb, ha mindez nem merül feledésbe...” Újabb eredmények a Kárpát medence 10–11. századi régészeti kutatásában. Budapest

2006

Habitat–Religie–Etnicitate: descoperiri archeologice din secolele IX-XI. în Transsilvania. Habitat–Religion–Ethnicity. 9th–10th century archaeological finds in Transylvania. Alba Iulia

2005

The Models of Eurasian People’s Interaction During Epoch of Great People’s Resettlement. Ижевск

2003

Великое переселение народов – один из важнейших факторов, определяющих новый этап взаимодействия и толерантности народов Евразии. Ижевск